

ВНЕСОК С.В. ПАХМАНА У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЗИТИВІСТСЬКОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Абухін Р. Д.

Досліджено наукову спадщину та внесок видатного вченого-теоретика та історика права, цивіліста С.В. Пахмана у становлення та розвиток концепції юридичного позитивізму в українській юриспруденції наприкінці XIX - на початку XX століття.

Ключові слова: юридичний позитивізм, юриспруденція, формалізм, догма права, закон.

Исследованы научное наследие и вклад выдающегося ученого-теоретика и историка права, цивилиста С.В. Пахмана в становление и развитие концепции юридического позитивизма в украинской юриспруденции в конце XIX начале XX века.

Ключевые слова: юридический позитивизм, юриспруденция, формализм, догма права, закон.

Studies scientific heritage and contribution of outstanding scientist-theorist and historian of law jurist S. Pahman the formation and development of the concept of legal positivism in the Ukrainian jurisprudence late nineteenth - early twentieth century.

Keywords: legal positivism, law, formalism, dogma of law, law.

Зародження юридичного позитивізму, серед іншого, зумовлено результатами розвитку наукової природної думки і є своєрідною реакцією на філософські системи німецького ідеалізму. Юридичний позитивізм виник у 20-х роках XIX ст., спираючись на вихідні положення філософського позитивізму. До змісту зазначених положень можна віднести, по-перше, те, що наукове дослідження базується на спостереженні сущого, а не на метафізичних ідеях про належне; по-друге, завдання наукового дослідження полягає в описі явищ, а не в поясненні їх сутності, витоків, причинних зв'язків та ін. У зв'язку з указаними твердженнями філософи-позитивісти і правознавці позитивістської спрямованості дійшли висновку, що не повинно існувати ідеалізованого поняття права, яке випливає з природи буття чи природи людини, оскільки таке поняття належить до сфери метафізики, а не існуючої дійсності.

Найбільш яскраве відображення формально-догматичного розуміння права правознавців-позитивістів можна знайти в наукових працях таких учених, як Дж. Остін, який відзначав, що «юриспруденція вивчає позитивні закони самі по собі, не торкаючись їх переваг чи недоліків, при цьому джерелом права є суверенна влада, а право - наказ суверена» [1, 90]. У свою чергу, К. Бергбом висловлював думку, що «норма позитивного права - альфа і омега права. За межами закону не існує іншого права» [2, 283]. Г.Ф. Шершеневич відстоював позицію, що «право є функцією держави, а тому його існування неможливе без держави і до держави. Вихідним елементом права є норма права, яку необхідно розглядати як раз і назавжди сталу догму» [3, 8].

Юридичний позитивізм як самостійний напрямок у правознавстві сформувався в Англії, згодом був розвинутий у Німеччині, Австрії, Франції та насамкінець у Російській імперії. Відомими представниками

юридичного позитивізму в Російській імперії є: Є.В. Васьковський, М.М. Капустін, Н.К. Ренненкампф, С.В. Пахман, А.Х. Гольмстен, М.М. Коркунов, М.В. Палієнко, Г.Ф. Шершеневич, О.А. Рождественський, В.Д. Катков, Д.Д. Гримм. Серед цієї плеяди вчених правознавців-позитивістів яскравою постаттю є професор Семен Вікентійович Пахман (1825-1910), який викладав право в Ришельєвському ліцеї (Одеса) та Харківському університеті. Його ідеї в праві, що мали західноєвропейське коріння, знайшли відображення як у загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках, зокрема в цивільному праві. Водночас С.В. Пахман творив у характерному для позитивіста науковому напрямку, а саме часто звертався у своїх дослідженнях, зокрема, до проблем форм права, до пошуку юридичних конструкцій [4; 5; 6].

Ступінь розробленості зазначеної тематики просліджується в наукових працях таких вітчизняних учених: О.М. Головка та В.А. Греченко, які досліджували твори С.В. Пахмана в теорії та історії права [7; 8]; Н.М. Пархоменко, яка провела дослідження формування вітчизняних концепцій праворозуміння в середині XIX - початку XX століття та внеску в них учених-правознавців, зокрема С. В. Пахмана [9]; Л.І. Заморська, яка розглянула наукову творчість С.В. Пахмана як представника юридичного позитивізму [10]. Не можна обійти монографію В.Д. Зорькіна, який підкреслював, що завдяки науковим напрацюванням Семена Вікентійовича юридичний позитивізм став панівним напрямом у Російській імперії [11, 9, 40-42].

Метою цієї статті є дослідження наукової спадщини та внеску видатного вченого-теоретика та історика права, цивіліста С.В. Пахмана у становлення та розвиток концепції юридичного позитивізму та її утвердження в українській юриспруденції наприкінці XIX - на початку XX століття.

Аналіз наукових праць С.В. Пахмана свідчить про те, що вчений творив як послідовний і переконаний представник формально-догматичної юриспруденції. Нагадаємо, що поняття «догматизм» означає: виключно формальне опрацювання нормативного матеріалу (опис, роз'яснення, узагальнення, класифікація, систематизація); норма позитивного права (норма, встановлена державою) сприймається як догма - непорушне судження про правильність і необхідність тих чи інших правил поведінки [10, 105]. Відповідно, наукове дослідження права ототожнює поняття права і закону.

Аналізуючи зміст класичних позитивістських концепцій права, деякі автори виділяють також такі основні положення юридичного позитивізму: унаслідок ототожнення права та закону здійснюється ототожнення права з владою, наказом, силою; визнання примусовості з боку держави основною ознакою права; заперечення існування природного права і, як наслідок, - проголошення позитивного права вихідною аксіомою та кінцевою істиною; абсолютизація формально-догматичного методу вивчення права і, як наслідок, - формалізація предмета юриспруденції та створення культу позитивного права [10, 107; 12, 36].

Враховуючи основні риси юридичного позитивізму, науковці-правознавці вважали, що наука права фактично зводиться до юридичного догматизму. При цьому соціологічний, етичний та інші підходи до права були виведені за рамки юридичної науки та вважалися дисциплінами вторинного і прикладного характеру [11, 40]. У вітчизняній науці цю точку зору одним з перших обґрунтував саме С.В. Пахман. Під час своєї блискучої промови «Про сучасний рух у науці права», яка була проголошена вченим у 1882 році на зборах Санкт-Петербурзького юридичного товариства (у тому ж році вона була видана у вигляді окремої книги та журнальної статті), С.В. Пахман зробив спробу обґрунтувати синтетичну теорію права й таким чином вийти за рамки формально-догматичного праворозуміння. Разом з тим, автор намагався пов'язати право з його соціальним змістом і на основі цього надати поняття права як соціального явища в контексті інших явищ, як посягання на чистоту юриспруденції - науки «догматико-систематичної», а також як прагнення позбавити юриспруденцію «значення науки і права на самостійне існування» [4, 13, 19].

Водночас у зазначеній промові С.В. Пахман протиставляв дві за своїм змістом і завданнями теорії права (науки про право): по-перше, так звану «побутову», або «історико-філософську»; по-друге, «юридичну теорію», «юридичну науку у власному сенсі», «юриспруденцію як самостійну науку» [4, 20, 24, 25, 43, 50-51, 66-67]. У контексті порівняльного аналізу С.В. Пахман указував на головну відмінність «побутової теорії» від «юридичної», яка, на його думку, полягає в тому, що перша теорія, хоч і вивчає право, але тільки з точки зору мети, інтересу. Натомість, «юридична теорія» зосереджена на вивченні права як міри, як математичної величини [4, 20, 24, 25, 43, 50-51, 66-67].

Поряд із викладеним розмежуванням зазначених теорій, учений вбачав позитивні моменти у зближенні «юридичної теорії» із «побутовою», які полягали в тому, що для праворозуміння юристу-практику необхідно мати на увазі не тільки догматичні, але й історичні основи права та його окремі інститути. Однак цей науковий зв'язок, на його думку, зумовлено тільки спільним предметом кожної теорії. Відповідно, кожна із них зберігає самостійну, поставлену перед нею задачу. Такі аргументи лягли в основу висновків С.В. Пахмана, згідно з якими учений-позитивіст, по-перше, не погоджувався з думкою, зокрема, представника соціологічної теорії С.А. Муромцева, який вважав, що догматика повинна бути поставлена в залежність від історико-філософської науки [13, 40; 14, 17]. По-друге, С.В. Пахман вважав, що такі зміни та перетворення щодо юриспруденції рівнозначні скасуванню цієї науки як такої.

Поряд із указаним у зазначеній промові науковець зосереджує свою увагу на понятті «права» як такого, що може бути виведено з його змісту. Цікавим фактом є те, що під «змістом» права в даному випадку С.В. Пахман вважав формально-логічний аспект права, право як «чисту» форму у відриві від змісту. Як було нами вище зазначено, С.В. Пахман протистояв поглядам дослідників так званої «побутової теорії», які, на його думку, вивчали тільки зовнішній аспект права. Учений відстоював думку про те, що саме «юридична теорія» вивчає внутрішній аспект права, не виходячи при цьому за межі права, замикаючись виключно в його сфері.

Враховуючи те, що вчення природного права в

певний час принесло практичну користь, оскільки позитивно вплинуло на юриспруденцію майже у всіх країнах Західної Європи, С.В. Пахман вважав, що право з усіма його інститутами виникає й змінюється не тільки під впливом різних зовнішніх умов, але й під впливом діяльності людей [4, 13, 19]. На підставі викладеного учений стверджував, що право не можна вважати таким явищем, яке виникає й розвивається незалежно від людської думки і волі. Право тісно пов'язано з діями індивідів, тобто з проявами їх волі у взаємовідносинах, і визначає міру такого прояву, охороняючи його зовнішніми засобами. Автор указує на те, що діяльність, спрямована на встановлення або зміну права, повинна керуватися не тільки досвідом життя, але й досвідом і вказівками історії, яка вказує на різні шляхи та напрямки, не даючи їм практичної оцінки. Сама сутність права, на думку С.В. Пахмана, полягає не в обмеженні свободи, а в тому розумінні, що право встановлює міру вільного прояву; воно вносить безпосередньо не спілкування, а навпаки - розмежування [4, 13]. Отже, автор бажав донести до слухачів, що право виражає міру свободи, яка є його основною ідеєю. Таким чином, він не відкидав метафізичний (за висловом В.В. Лапасової) підхід. Водночас учений неодноразово підкреслював, що правознавство вивчає право не з точки зору інтересу, а саме з точки міри, величини, обсягу свободи [4, 19].

Цікавою є думка С.В. Пахмана про те, що змішування соціологічного розуміння права з юридичним призводить до плутанини в поняттях і розчинення правознавства в суміжних науках. Однак учений указував на те, що право не слід розглядати як організований спосіб захисту інтересів через створення прав і відповідних правовідносин. Звідси випливає, що С.В. Пахман виступав проти ототожнення права з інтересом, вказуючи на те, що інтереси не врегульовані нормами права, не набувають юридичного значення.

Ще одним проявом застосування положень юридичного позитивізму в наукових працях С.В. Пахмана є те, що автор вважав «юридичну теорію» формальною наукою. У цьому сенсі юридична наука, на його думку, подібна до математики. По-перше, тому, що математичний елемент лежить в основі всієї юридичної науки; по-друге, юридична наука досліджує право як «міру, як математичну величину». Водночас учений зазначав, що розуміючи право як «логічну величину», юридична теорія повинна відмовитися від усіх «соціальних домішок» [4, 56]. У зв'язку з викладеним С.В. Пахман відмовлявся від соціологічного поняття права як інтересу та протистояв позиціям таких учених, як Р. Ієрінг, С.А. Муромцев, М.М. Коркунов, тим самим відстоюючи формально-догматичний підхід до розуміння права.

Разом з тим, завдання юриспруденції, на думку С.В. Пахмана, полягає не у вивченні життєвих основ права та соціальної природи права, зумовленої певними соціальними факторами, а в дослідженні «внутрішньої природи» права як права і, отже, лише в логічній конструкції юридичних понять [4, 57]. Автор пояснював, що «внутрішня природа» права не виходить за межі цих понять, маючи на увазі лише з'ясування внутрішнього, логічного співвідношення між ними. Продовжуючи дослідження, учений визначив мету юридичної теорії, яка полягає «не в безпосередній інтерпретації позитивних норм, а у створенні спільної системи юридичних понять ... по своїй суті саме вона являє собою логічну систему юридичних понять» [4, 57]. Отже, враховуючи зазначене,

маємо знову можливість переконаватися, що С.В. Пахман відстоював формалістичне поняття права та обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження.

Відомо, що формально-догматичний підхід щодо права складає головну особливість юридичного позитивізму і його основне завдання. Соціологічні, політичні, філософсько-етичні елементи в праві визнаються важливими, але вони виходять за рамки юриспруденції у власному розумінні та складають перелік допоміжних, прикладних наук. На думку С.В. Пахмана, «побутова» теорія права і «юридична» співвідносяться між собою як «теоретична частина» і «прикладна», як «систематика, статика, анатомія» і «фізіологія, динаміка» [4, 56]. Відповідно, історико-побутової та філософсько-політичні дослідження, незважаючи на їх важливість для права, були визнані ученим такими, що лежать поза межами юриспруденції.

У своїх трудах С.В. Пахман постійно розмірковував над тим, у чому полягає новий напрям у науці права та, серед іншого, дійшов висновку, що його сутність не тільки в тому, щоб надати історико-філософському дослідженню права наукового підґрунтя, а й у тому, щоб нинішню юриспруденцію позбавити значення науки та права на самостійне існування.

Автор не заперечує, що право тісно пов'язане з інтересами і потребами, які воно захищає і охороняє; що право виступає як один із засобів для досягнення тих або інших життєвих цілей. Однак ці суспільні відносини, інтереси, цілі тощо - усе це, на його думку, є лише «зовнішньою» стороною права, фактичним життєвим ґрунтом, на якому воно існує. Вивчення цих «зовнішніх» аспектів і «склало завдання «побутової» теорії права» [4, 21, 25, 43]. На думку С.В. Пахмана, ця теорія має право на існування, але лежить за межами юриспруденції.

Отже, на підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що С.В. Пахман відноситься до яскравих представників юридичного позитивізму, який зробив вагомий внесок у його розвиток і становлення. Завдяки зусиллям С.В. Пахмана та інших учених дореволюційного періоду юридичний позитивізм став панівним напрямом на українських землях. У своїх наукових працях С.В. Пахман відстоював два взаємопов'язані й характерні для юридичного позитивізму положення: формалістичне поняття права та обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження. Водночас, будучи прибічником теорії позитивізму, учений вбачав завдання юридичної науки не в безпосередній інтерпретації позитивних норм, а у створенні спільної системи юридичних понять. Разом з тим, він не заперечував соціальних витоків права, наявності ідеї свободи, яка лежить в основі права. На його думку, ці судження щодо походження та мети права могли стати предметом наукового дослідження, але за межами строго юриспруденції. Кожен напрямок дослідження Семена Вікентійовича став основою для формування та подальшого розвитку концепцій, ідей в юридичній науці в різні історичні періоди. На нашу думку, сучасні концепції отримали достатньо ґрунтовний потенціал для подальшого розвитку і повинні використовуватися як основа в сучасних дослідженнях.

Література

1. Austin J. Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law / J. Austin. - London, 1873. - Vol. 1, p. 89-97.
2. Bergbohm K. Jurisprudenz und Rechtsphilosophie / Karl Bergbohm - Leipzig: Duncker & Humblot, 1892. - XVI, 566 S.
3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. - М.: Издание Бр. Башмаковых, 1910. - 805 с.
4. Пахман С.В. О современном движении в науке права : речь, произнес. в годовом собр. Юрид. общ. 1882 г. / С.В. Пахман. - СПб.: Тип. Правит. Сената, 1882. - 68 с.
5. Пахман С.В. К вопросу о предмете и системе русского гражданского уложения / С.В. Пахман // Журнал гражданского и уголовного права. - 1882. - № 8. - С. 202-207.
6. Пахман С.В. История кодификации гражданского права : в 2 т. / С.В. Пахман. - СПб.: Тип. II отд-ния собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. - Т. 1. - 482 с.; Т. 2. - 485 с.
7. Головки О.М. С.В. Пахман як теоретик та історик права / О.М. Головки, В.А. Греченко // Вісник ХНУВС. - 2013. - № 2 (61). - С. 6-14.
8. Греченко В.А. Професор С.В. Пахман: життя в науці та наука в житті / В.А. Греченко // Харківський історіографічний збірник. - 2014. - Т. 13. - С. 145-155.
9. Пархоменко Н.М. До проблем формування вітчизняних концепцій праворозуміння у середині XIX - початку XX століття / Н.М. Пархоменко // Університетські наукові записки. - 2006. - № 2 (18). - С. 13-19.
10. Заморська Л. Становлення юридичного позитивізму / Л. Заморська // Юридичний вісник. - 2011. - № 2. - С. 104-109.
11. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. - М.: Изд-во Московского университета, 1978. - 270 с.
12. Лапаева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика : монография / В.В. Лапаева. - М. : Российская академия правосудия, 2012. - 578 с.
13. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / Вступит. статья коммент. доктора юридических наук, профес. Ю.И. Гревцова / С.А. Муромцев. - 2-е изд., доп. СПб.: Издательский Дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. - 224 с.
14. Муромцев С.А. Что такое догма права? / С.А. Муромцев. - М. : Тип. А.И. Мамонтова и Ко., 1885. - 35 с.

*Абухін Р.Д.,
аспірант кафедри теорії та історії
держави і права
Міжнародного гуманітарного університету
Надійшла до редакції: 12.05.2015*